Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 008

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

SURXON VOHASIDA XALQ TABOBATI, URF-ODATLAR VA E’TIQODLARNING O‘ZARO ALOQADORLIGI

Mohira Muhammadaminovna Xolmirzayeva*

Termiz Iqtisodiyot va Servis Universiteti 2-bosqich magistranti

✉ xolmirzayeva1990@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu keng ko‘lamli ilmiy tezisda Surxon vohasining o‘ziga xos etno madaniy muhitida shakllangan o‘zbek xalq tabobati an’analari, tabiblar va emchilar faoliyati hamda ularning xalq e’tiqodlari, marosimlari va urf-odatlari bilan uyg‘unligi chuqur etnografik va tarixiy-qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahalliy tabobat klassifikatsiyasi, phytotherapy va minerallardan foydalanish tajribasi hamda qadimiy animistik va totemistik ritual harakatlarning tibbiy-psixologik asosi empirik manbalar asosida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar

Surxon vohasi, xalq tabobati, etnografiya, tabiblar, sinchilik, emchilik, e’tiqodlar, fitoterapiya, ritual, nomoddiy madaniy meros.

Kirish.

Insoniyat sivilizatsiyasi va etnoslar tarixida moddiy va ma’naviy madaniyatning eng qadimiy va hayotiy tarmoqlaridan biri xalq tabobati hamda u bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan dunyoqarashlar tizimidir. Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekistonning janubiy darvozasi hisoblangan Surxon vohasi o‘zining boy tabiiy-geografik iqlimi, ko‘p asrlik etnomadaniy an me’rosiy an’analari va etnik rang-barangligi bilan ajralib turadi. Vohaning tog‘li va tog‘oldi hududlarida (Boysun, Sherobod, Sariosiyo, Uzun) yashab kelayotgan aholi o‘rtasida xalq tabobati nafaqat kasalliklarni davolash vositasi, balki turmush tarzining, ma’naviy-e’tiqodiy qarashlarining uzviy bir qismi sifatida saqlanib qolgan.

Mavzuning ilmiy va amaliy dolzarbligi bir necha muhim omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, zamonaviy ratsional tibbiyot va farmatsevtika sanoati jadal rivojlanayotgan XXI asrda xalq tabobatining ko‘p ming yillik sinovlardan o‘tgan tabiiy hamda psixoterapevtik tajribalarini etnografik xatlovdan o‘tkazish, ularni yo‘qolib ketishidan saqlash va kelajak avlod uchun ilmiy muomalaga kiritish zarurati mavjud. Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasining ‘Xalq tabobati to‘g‘risida’gi Qonuni hamda davlatimiz rahbarining ushbu sohani huquqiy va ilmiy tartibga solish bo‘yicha qabul qilgan qarorlari xalq tabobati an’analarini har tomonlama chuqur va xolis o‘rganish vazifasini qo‘ymoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

O‘zbek xalq tabobati va uning janubiy hududlardagi xususiyatlarini o‘rganish Movarounnahr tibbiyot maktabining yirik mutafakkirlari asarlariga borib taqaladi. Abu Ali ibn Sinonig “Tib qonunlari” (Al-Qonun fi at-tibb), Abu Rayhon Beruniyning “Saydana” (Kitob as-Saydana fi at-tibb) hamda Ismoil Jurjoniyning ‘Zahirai Xorazmshohiy’ kabi ensiklopedik manbalarida Surxon va Hisor tog‘ etaklarida o‘sadigan dorivor giyohlar, ma’danlar va ularning inson organizmiga ta’siri to‘g me’moriy ma’lumotlar berilgan[2].

XX asr hamda XXI asr boshlarida o‘tkazilgan etno-antropologik tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, A.L.Troitskaya, O.A.Suxareva, H.Ismoilov va O.Bo‘riyev kabi olimlar xalq tabobatini faqat empirik tibbiyot nuqtai nazardan emas, balki din, e’tiqod va sotsial antropologiya prizmasi orqali o‘rganganlar. Surxon vohasi materiallari doirasida Sh.Anorboyev va boshqa mahalliy etnograflarning ishlari ushbu maqola uchun muhim nazariy va metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Surxon vohasi o‘ziga xos izolyatsiyalashgan tog‘li hududlarga egaligi sababli, bu yerda arxaik e’tiqodiy tasavvurlar (totemizm, animizm, shamanizm va zardushtiylik unsurlari) islomiy qadriyatlar bilan chatishib ketgan va o‘ziga xos sincretik xarakterga ega bo‘lgan xalq tabobati tizimini yuzaga keltirgan.

Muhokama va natijalar.

Dala-etnografik kuzatuvlari hamda og‘zaki manbalar tahlili ko‘rsatishicha, Surxon vohasida faoliyat yuritgan tabiblar mutlaqo bir xil vazifani bajarmagan, balki ma’lum ixtisosliklarga bo‘lingan. Voha etnomuhitida tabiblarning quyidagi asosiy toifalari ajratib ko‘rsatiladi:

1. Tomir ko‘ruvchilar (pulsodiagnostiklar): Bemorning puls urishi, ko‘z va til shilliq qavati hamda terisining rangiga qarab kasallikning ‘issiq’ yoki ‘sovuq’ mizojdan ekanligini aniqlaganlar.

2. Sinchilar va Jarrohlar: Suyak chiqishi, sinishi, boylamlarning cho‘zilishi hamda ochiq jarohatlarni davolaydigan qo‘li gul ustalar. Boysun va Sherobod sinchilarining suyakni o‘rniga solish usullari avloddan-avlodga o‘tib kelgan.

3. Emchilar: Asosan ayollar va yosh bolalar o‘rtasidagi uchug‘, sarasmas, ko‘z tegishi hamda ruhiy cho‘chishlarni maxsus duolar va tabiiy vositalar bilan emlaydigan ayol-tabiblar.

4. Giyohvandlar (Fitoterapevtlar): Tog‘ va adirlardan dorivor o me’moriy giyohlarni terib, ulardan damlama, malham hamda kukonlar tayyorlovchi mutaxassislar[3].

Surxon vohasi tabobati usullarini etnografik jihatdan quyidagi jadval ko‘rinishida klassifikatsiya qilish va uning amaliy mohiyatini ko‘rish mumkin:

Davolash Yo‘nalishi	Asosiy Vositalar va Usullar	Etnografik va Shifobaxsh Xususiyatlari
Fitoterapiya (O‘simliklar)	Isiriq, kiyiko‘ti, karragulyuz, yalpiz, shuvoq, anzur piyozi, anor po‘stlog‘i	Nafas yullari, oshqozon-ichak hamda shamollash kasalliklarida damlama va tutatqi sifatida.
Animaloterapiya (Hayvoniy)	Qo‘y va ayiq yog‘i, ilon terisi hamda yog‘i, kiyik shoxi, asal, tuya suti	Bo‘g‘im og‘riqlari, bronxit, jarohatlarni bitkazish hamda immunitetni oshirishda.
Mineraloterapiya (Minerallar)	Tog‘ mumiysi (mumiyo), sho‘r tuzlar, shifobaxsh loylar, Sangardak va Omonxona suvi	Suyak bitishini tezlashtirish, jigar hamda o‘t pufagi kasalliklarini davolashda.
Psixo-magik / E’tiqodiy	Emchilik, duoxonlik, ko‘chirish rituali, alast qilish, isiriq solish	Ruhiy tushkunlik, nerv zo‘riqishi, ‘ko‘z tegishi’ hamda qo‘rquv sindromlarini bartaraf etishda.

Surxon vohasi etnografiyasida davolash jarayoni hech qachon faqatgina moddiy vositalar (giyoh yoki dorilar) berish bilan cheklanmagan. Davolash – bu inson va tabiat, ma’naviy kuchlar hamda ruhiy olam o‘rtasidagi muvozanatni tiklash marosimi deb tushunilgan. Aholi tasavvurida kasalliklar ikki katta guruhga bo‘lingan: ‘jismoniy xastaliklar’ (sovuqlik yoki issiqlikdan) hamda ‘g‘ayritabiiy/ruhiy xastaliklar’ (ko‘z tegishi, nazardan qolish, yomon ruhlar yoki ajinlar ta’siri). Shu sababli, vohada quyidagi qadimiy marosim va ritik amaliyotlar tabobat bilan uzviy bog‘langan holda saqlanib qolgan:

Isiriq (Peganum harmala) Surxon vohasi aholisi maishiy hayotida universal vosita hisoblanadi. Etnografik tahlillar ko‘rsatadiki, isiriq tutatish nafaqat dezinfeksiyalovchi (bakteritsid) xususiyatga ega, balki u qadimiy zardushtiylik va animistik qarashlardagi ‘olov bilan tozalash’ (alast) ritualining zamonaviy ko‘rinishidir. Bemor va uydagi barcha buyumlar isiriq tutunida alast qilingan va yomon quvvatlardan holi etilgan[4].

Boysun, Sherobod va Denov tumanlari tog‘li qishloqlarida og‘ir hamda sababi noma’lum kasalliklarga uchragan bemorlarni davolashda ‘ko‘chirish’ rituali o‘tkazilgan. Ushbu marosimda bemorning kasalligi va dardi ramziy ravishda biror jonsiz buyumga, xamirga yoki parrandaga (tovuqqa) ‘ko me’moriy ko‘chirilgan’ va chorrahalarga tashlab yuboril-

gan. Bu harakat qadimiy animistik e’tiqodlarga borib taqaladi va bemorda kuchli auto-suggestiya (o‘z-o‘zini psixologik ishontirish) effekti orqali ruhiy yengillik hosil qilgan.

Surxon vohasi – o‘zining geografik joylashuvi (Boysun tog‘lari, Ko‘hitang va Hisor tizmalari) tufayli endemik va dorivor o‘simliklarga o‘ta boy mintaqadir. Aholi asrlar davomida tog‘ mumiysi (mumiyo), kiyiko‘ti, archaning shifobaxsh yelimi va mevalari, kovar, shuvoq hamda anzur piyozi kabi yuzlab o me’moriy floradan samarali foydalangan. Ushbu o‘simliklarni terish, quritish va saqlashning maxsus an’anaviy qoidalari mavjud bo‘lib, unga ko‘ra giyohlar ma’lum bir oy va soatlarda terilgan.

Bugungi kunda zamonaviy farmatsevtika va tibbiyot fani xalq tabobatining ushbu boy amaliyotini inkor etmaydi, aksincha, uni ilmiy asosda chuqur tadqiq etmoqda. Surxon vohasi florasi asosida tayyorlanayotgan biologik faol qo‘shimchalar (BFQ) hamda tabiiy dori vositalari ekologik toza va samaradorligi yuqori bo‘lganligi bilan alohida ajralib turadi[5].

Xulosa.

O‘zbek xalq tabobati va e’tiqodlarining Surxon vohasi misolida o‘tkazilgan chuqur va keng ko‘lamli etnografik tahlili quyidagi muhim ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Surxon vohasida xalq tabobati murakkab va ko‘p qatlamli etnomadaniy hodisa bo‘lib, u o‘zida empirik tibbiy tajriba, ekologik bilimlar hamda ma’naviy-ruhiy e’tiqodiy unsurlarni mukammal sintez qilgan.

2. Vohada tabiblar ixtisoslashuvi (sinchilik, emchilik, tomirchilik) jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan va avloddan-avlodga o‘tuvchi ustoz-shogirdlik an’analari asosida tartibga solingan.

3. Davolash marosimlarida qo‘llaniladigan ritual harakatlar (isiriq tutatish, ko‘chirish, alast) bemorning psixofiziologik holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi an’anaviy psixoterapiya mexanizmi bo‘lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining ‘Xalq tabobati to‘g‘risida’gi Qonuni. – Toshkent, 2019-yil 26-dekabr.
2. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. 5 jildlik. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1980–1983.
3. Abu Rayhon Beruniy. Saydana (Dorivor o‘simliklar haqida kitob). – Toshkent: Fan, 1974.
4. Anorboyev Sh. O‘zbekistonda xalq tabobati tarixi va etnografiyasi. – Toshkent: Yangi nashr, 2015.
5. Bo‘riyev O. Surxondaryo etnografiyasi va xalq an’analari. – Toshkent: Toshkent, 2008.
6. Ismoilov H. O‘zbeklarda an’anaviy tabobat va marosimlar. – Toshkent: Yozuvchi, 1993.
7. Suxareva O.A. K istorii remesla v Sredney Azii // Etnograficheskoye obozreniye. – Moskva, 1980.
8. Troitskaya A.L. Materialy po narodnoy meditsine Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1960.